

MARADÉKOK BOLTJA

(Egy visszavonuló levelei)

Kedves B.!

Így, a rugalmas elszakadás – vö. visszavonulás – közepette felvetődik az emberben a kérdés: fél évszázados pályája során miért nem vált valamely földrajzi irányzat, „modern” szemlélet, metódus követőjévé, netán profétájává? Miért nem manőverezte magát valamely szakmai surranópályára, ahol esetleg az „újdonság” energiáit felhasználva előzhetne volna pályatársait. Pedig kínálkozott néhány ilyen szakmai surranópályára, példának okáért a *szociálgeográfia*, a *regionális tudomány*, újabban a *kritikai földrajz* vagy a *posztmodern* irányzat. De valahogy egyik sem érintett meg igazán. Az alábbiakban a „*miértekre*” próbálok választ adni néhány hevenyészett bekezdésben, melyekben persze nem az én kívülmaradásom okai az érdekesek, hanem néhány, ezen irányzatokra vonatkozó – talán nem érdektelen – megjegyzés.

Először a *kritikai földrajzról!* (A kritikai földrajz Magyarországon a 2002 júniusában Békéscsabán tartott konferencián „fedte fel” magát igazán; a konferencián elhangzottakból a Tér és Társadalom 2003/2. száma közölt válogatást. Megvallom, meglehetősen hiányos ismereteimet én is elsősorban e konferencia anyagából s néhány, véletlenszerűen elérem kerülő tanulmányból szereztem ezen „új irányzatról”.) Tehát a kritikai földrajzról. Ami nincs! Nem is lehet. Mert mi a (társadalom)földrajz feladata, témája, produktuma? A „valóság” geográfia által vizsgált szegmense alapos, okadatolt állapotának, folyamatainak feltárása. Teljesen természetes, hogy ha eközben valaminő „meg nem felelésbe” botlik, azt is vizsgálódásai tárgyává teszi, olvasói tudomására hozza. Ha ez kritika – márpedig az! –, akkor az „bele van építve” minden korrekt (társadalom)földrajzi kutatásba, elemzésbe, publikációba, annak szerves, magától értetődő része! A kritikai geográfusok által a maguktól, produktumaiktól megkövetelt *elkötelezettség* pedig – elkötelezettség a társadalmi igazságosság (melyik?), a progresszív társadalmi változások, netán a „nép” stb. mellett – csak ront a helyzeten. Az eleve „elkötelezett” kutató ugyanis hajlamos a tényeket előfeltételezései szerint használni, akár akaratlanul is. Ettől produktuma „kritikusabb” lehet ugyan, de miután nem tükrözi „fénytörés nélkül” az „állapotokat”, folyamatokat – használjunk nagy szavakat: a valóságot –, kevesebbet használ, mint egy higgadt elemzés. (Lásd, kedves B. az aprófalvak „elkötelezettjei” által mondott-leírt badarságok dús csokrát, a „hűsboltot minden faluba” kívánságtól az „egykori falvakban mennyivel egészségesebb volt az élet”, s hasonló vélekedésekig.) S ha valaki vehemensebben kritizál, még nem teremt új geográfiai irányzatot. S a közkeletű vélekedésekkel ellentétben a „jó” földrajz már a szocialista érában is „kritizált”; vitatható tehát Timár Judit véleménye, mely szerint „...a kritikai geográfia hiánya az egész poszt-szocialista közép- és kelet-európai régióra jellemző, a problémarendszer specifikus jellege nem kétséges... A szocializmusnak... ezek a folyamatosan újratermelődő társadalmi-területi egyenlőt-

lenségei, az ezekkel szemben érzéketlen, illetve tehetetlen politikái, sem számos további (nemi, etnikai stb.) problémái nem hívtak életre Magyarországon egy átütő erejű radikális, illetve kritikai földrajzot.” (Timár 2003b, 55) Nos, ezzel szemben tény az, hogy az 1970-es évek elejének–közepének jónéhány földrajzi tanulmánya foglalkozott épp a hátrányos helyzetű vagy más elnevezéssel elmaradott területek problémáival, adatszerűen feltárták, elhatárolták ezeket a térségeket, leírták állapotukat, rámutattak a hátrányos helyzet okaira is. Ezen okok között pedig a „sorscsapás-szerűek” mellett – a természeti környezet kedvezőtlen agráradaptáltsági, hátrányos forgalmi helyzet stb. – számos olyan is akadt, amely a kormánypolitika, a gazdaság- és területi politika – az addig körülhózzannázott s bírálhatatlan párt- és kormánypolitika – téves, voluntarista döntéseiből, az egész államberendezkedés működési zavaraiából fakadt, a parancsuralmi jellegű irányításból, a lokális érdekek – egyáltalán az érdekek pluralitásának – el nem ismeréséből, a civil társadalom felmorzsolásából, az uniformizálásból és így tovább. Hogy ezek a vizsgálódások, illetve kritikák „radikálisok” voltak-e, nem kívánom megítélni, de hogy nem voltak teljesen hiábavalóak, az egyértelmű. Ezek a kutatások is hozzájárultak a hetvenes évek második fele, a nyolcvanas évek településpolitikai vitáinak kibontakozásához, érvkészetlet kínáltak a vitázóknak, s a nyolcvanas évek második felében már a hivatalos településpolitikai is – kénytelen-kelletlen – korrekciókra kényszerült (az 1971-es OTK felülvizsgálata, a településfinanszírozási rendszer reformja – fejkvóták! –, a hátrányos helyzetű területek létének, illetve támogatásuk szükségességének elismerése, inkább szimbolikus, mint hatásos intézkedések megtétele e téren stb.). Sőt mindezen túl a településpolitikai viták a hetvenes–nyolcvanas években az általános rendszerkritika előfutárainak bizonyultak, hisz a településpolitikával kapcsolatban számos olyan kérdést fel lehetett vetni, melyeket a „nagypolitika” mezéjén még nem érhetett kritika (a „másság” elismerése, a kizárólag felülről való irányítás anomáliái, az alternatív megoldások – általában a pluralizmus – létjogosultsága, a „reáliák” felett eluralgó ideológia káros következményei stb.).

Napjainkban is számos, nem „kritikai földrajzi” indíttatású vizsgálódás vezet ugyanoda, mint ahová egy elkötelezett kritikai geográfus jutna (s talán több meggyőző erővel). Vegyük például a városállás nyilvánítás magyarországi gyakorlatának kérdését – noha jónéhány tanulmány valóban elsősorban a jelenlegi gyakorlat kritikáját tartalmazza –; akkor lesz meggyőző a vitánk e gyakorlattal, ha masszív szakmai háttérrel állítunk a városállás nyilvánítások gyakorlata mögé (pl. a városi rangú települések vagy a városállás nyilvánított községek pozíciója a településhierarchiában, fejlettségük, térségi szerepük, vonzáskörzeteik jellemzői stb.). A városi rangú és a városi funkciójú települések közötti meg nem felelés dokumentálása többek között a társadalomföldrajz feladata. Ennek alapján vethető fel a jelenlegi gyakorlat korrekciója. S itt következhet(ne) a kritikai földrajz dilemmája, mondhatnánk itt eshetne csapdába. Ha ugyanis kritikával illetné a jelenlegi gyakorlatot, világossá kell tennie, melyik elemében rossz az. Csakhogy ez már „ízlés” kérdése: azért, mert e gyakorlat vét a szakmaiság ellen – mert nem városi funkciójú településeket „emel” városállás –, vagy azért, mert egyes pályázóknak – amelyek funkcionális értelemben szintén nem városok – „igénylését” elfogadja, másokét viszont nem, így az esélyegyenlőség elve ellen vét. Vagyis az értéksemlegesség és az elkötelezettség kérdéskörébe botlunk.

„A kritikai geográfia a társadalomföldrajzban kifejlesztett és használt eszmék, koncepciók és gyakorlatok kiterjedt halmazát jelenti. Azok az *elkötelezettségek* kötik össze az 'elemeket', s formálják egy irányzattá, amelyeket részben vagy teljességében a magukat kritikai geográfusoknak tekintett kutatók felvállalnak” – írta Timár Judit a TÉT különszámának – 2003/2. szám – szerkesztői előszavában (Timár 2003a). Csakhogy *sokfelé* kötelezheti el magát a kritikai geográfus is. (Ezt hangsúlyozzák maguk a kritikai geográfusok is; ismét Timár Juditot idézve: „...nem cél valamely elmélet privilegizálásában konszenzusra jutni...” [Timár 2003a, 3]). Na már most: ha ezen az úton következetesen végigmegyünk, akkor eljuthatunk az ultrakonzervatív, neomarxista, liberális, nacionalista, monarchista, taoista vagy vegetáriánus kritikai földrajzig? Csak csapjon bele a lecsóba?

Egyszóval: a társadalomföldrajz, ha lelkiismeretesen vizsgálódik, sokoldalúan feltárja a jelen térbeli állapotait, folyamatait, az ezekben rejlő különböző jellegű ellentmondásokat, ezek okait – ezek kritikája kézenfekvő –, de pusztán a „kritikára” való elszánt törekvés *nem teremt* „más” földrajzot a „konzervatív” földrajzzal szemben. A kritikai elem hangsúlyozása *nem kettőzi meg* a geográfiát! (Ezért vitatható Timár Judit megállapítása: „...a konzervatív geográfiával egyet nem értők számára a kritikai geográfia egy megújulási lehetőség. Választani azonban nem e kettő közül kell, illetve lehet, hiszen számos más lehetőség is nyitva áll.” [Timár 2003a, 3])

A szociálgeográfjáról: a szociálgeográfia a hatvanas évek végétől, a hetvenes években kétségtelenül üdítő felfrissülést jelentett a magyar geográfia életében is. Míg korábban a társadalomföldrajz – alias gazdasági földrajz – számára mindenekelőtt „térkép volt a táj”, a makrotérből, annak folyamataiból, „ráhatásaiból”, elvárásaiból kiindulva vizsgálódott – abban is tükröződik ez a felfogás, hogy a korabeli magyar gazdaságföldrajzi termést szemügyre véve az országos léptékű publikációk aránya kiemelkedően magas –, kisebb vizsgálati egységei is a „nagy egész” kivágatai voltak csupán, s azt láttatta, ami „kívülről” is, „felülről” is látható-észlelhető volt, addig a szociálgeográfiai közelítés a *lokalitásból* indult ki, a helyi társadalmak „térbeliségét” tárta fel, a valót s annak égi mását – mental map! –, a társadalom és a tér (földrajzi környezet) kapcsolatát helyezte vizsgálati középpontjába. (A geográfiával most ismerkedők kedvéért egy egyszerű példa: egy térség közlekedési földrajza a „szociálgeográfia előtt” a közlekedési hálózatok leltározását, felmérését jelentette, sűrűségüket, hálózatosodásukat, a rajtuk zajló forgalmat, menetrendi adatokat, izokronokat stb., addig a szociálgeográfia az egyes települések, térségek társadalmi csoportjainak utazási igényeit, szokásait vette számba, elégedettségüket vagy panaszait a közlekedési lehetőségek kapcsán, a közlekedés költségeit a családi büdzsében, az utazási szokásaikat alakító tényezőket és így tovább.) Ez a *szemléletváltás* az adott pillanatban – a „létező szocializmus” viszonyai között – kétségtelenül figyelemreméltó, termékenyítő, mondhatni merész volt, hiszen kiderülhetett – az előbbi példánál maradva –, hogy egy-egy térség vagy település lakóinak közlekedési lehetőségei nem a létezhető legjobbak, végső soron akár odáig is eljuthatott a szociálgeográfus, hogy a létező szocialista világ nem a világok legjobbika.

Mindez tehát kedvező hatást, komplexebb szemléletet, társadalmi érzékenységet és sok egyebet eredményezett a magyar geográfiában, de *új földrajzi diszciplínát nem hozott létre*, noha számosan a „gazdasági földrajz” új ágazataként üdvözölték, tanszékek elnevezésébe foglalták s megkísérelték tudomány-rendszertanilag a (társadalmi)földrajz kereteibe illeszteni (tudományág?, alág?, ágazat?, alágazat?, fattyúhajtás?). Ez utóbbi törekvés a nagy igyekezet ellenére nem járt sikerrel, a szociálgeográfia tudományrendszertani helye bizonytalan maradt. (Messzire vezetne ezen kísérletek buktatóit sorra venni, csak azt említem, hogy ha a szociálgeográfia a gazdasági földrajzzal egyenlő hierarchikus pozícióban lévő tudományág – alág, ágazat; lásd előbb –, akkor megkettőződik e két diszciplína további tagolódása; van tehát turizmus földrajz és turizmus szociálgeográfia, településföldrajz és település szociálgeográfia? Ha nem, minden alágazaton (?) belül van „nem-szociálgeográfia” és szociálgeográfia, vagyis „hagyományos” turizmusföldrajz és turizmus-szociálgeográfia a turizmusföldrajzon belül?) Ott kezdtem a kitérőbe, hogy a szociálgeográfia tudományrendszertani besorolása „lógva” maradt. Érthető módon! A szociálgeográfia *nem külön terrénuma, ága a földrajznak*, hanem *szemlélet*, a szemléletből is fakadó preferált módszertani apparátus (interjúk, kérdőíves adatgyűjtés, az empirikus szociológia egyéb módszerei). Mint ilyen, jelen van a társadalomföldrajz minden ágazatában – településföldrajz, idegenforgalmi földrajz, népességföldrajz stb. Hogy aztán a különböző „felépítmények”, elméletnek látszó szövegek kerültek erre a (szemléleti) alapra, más kérdés. Így pl. a társadalmi tevékenységi formák precíz skatulyázása, melyről annyi, de annyi vita folyt! Három, öt, hét vagy akár több alapfunkciója van a társadalomnak? A nagyobb skatulyákban vannak-e kisebb skatulyák? Ezeket csinos keretekbe lehet írni, s köztük mutatós nyilakat rajzolni (a viták örvendetesen emelték a citációk számát!). Mindez azonban teljességgel lényegtelen a szociálgeográfia megítélése szempontjából. A szociálgeográfia lassan ki is kopott a szóhasználatból – pl. az egyetemi tanszékek elnevezése terén a „területfejlesztés” lett a trendi, a tanulmányok alcímeiben is egyre ritkábban szerepel a szociálgeográfia kifejezés stb. De ez nem a szociálgeográfia kudarcának a jele, sőt! Mint szemlélet-módszer általánosan elismertté-használattá vált, beépült a geográfia eszköztárába. S ez ellen semmi ellenvetésünk nem lehet, legfeljebb a neofiták figyelmét hívhatjuk fel e módszerek kontrollált használatára, ami egyébként minden módszerre igaz. (Amikor egy előadásból arról értesültem, hogy Szolnok lakóinak legnagyobb problémája a szűnyogok túlzott aktivitása, a világ változékonyságára kellett gondolnom. Télen bezeg a járdák csúszós volta okozza a legtöbb gondot a város lakóinak!). Én meg addig vártam, hogy már nem érdemes szociálgeográfussá válnom.

De a *posztmodernhez* való viszonyom taglalásától időközben lemondtam. Többet érdemel, mint egy nyár esti levél utolsó néhány bekezdését.

Barátsággal

Pál
(Beluszky Pál visszavonuló)

P. S.

Egyébként a kritikai geográfusokkal semmi bajom. Csupán „viszonyomat” szerettem volna tisztázni. Szándékomat egy beszélgetésben a következő dramolettel érzékeltettem (székely anekdota után szabadon):

Szín: Kritikai földrajzi konferencia recepciója:

Én: Jó napot kívánok! Ez itt a kritikai földrajzi konferencia?

Recepció (örömmel): Igen! De jó, hogy jött! Előad?

Én: Á dehogy!

Recepció: Hozzászól?

Én: Ugyan már!

Recepció: Érdeklődő?

Én: Isten ments!

Recepció: Hát akkor miért jött?

Én: Csak közölni: rám ne számítsanak!

Irodalom

Timár J. (2003a) Szerkesztői előszó. – *Tér és Társadalom*. 2. 1–3. o.

Timár J. (2003b) Problémák és perspektívák: „Mi a teendő” a kialakulóban lévő kritikai geográfia számára Magyarországon? – *Tér és Társadalom*. 2. 53–65. o.